

Σχεδιάγραμμα για την περιοδολόγηση των σταδίων και των φάσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

ΣΠΥΡΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

I. Εισαγωγή

Το πρώτο ερώτημα στο οποίο καλούμαστε να απαντήσουμε μέσω της εργασίας αυτής αφορά τη δυνατότητα περιοδολόγησης ενός τρόπου παραγωγής και ειδικότερα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το ζήτημα είναι αρκετά σοβαρό και θα λέγαμε πως ξεφεύγει από τα στενά «ακαδημαϊκά» πλαίσια, αποκτώντας, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, και σαφείς πολιτικές διαστάσεις.

Η βασική θέση που υποστηρίζεται είναι πως ο Τρόπος Παραγωγής αποτελεί μια συγκεκριμένη πυρηνική δομή κοινωνικών σχέσεων που χαρακτηρίζεται από τη λειτουργία «εσωτερικών» νόμων κίνησης της κυρίαρχης κοινωνικής αντίθεσης (Μηλιός 1988, 101), η οποία δεν μπορεί να αλλάξει, γιατί τότε θα μιλούσαμε για ένα διαφορετικό τρόπο παραγωγής. Αυτό που μετασχηματίζεται είναι η δομή της κοινωνικής εξουσίας στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού ως απόρροια της ταξικής πάλης, με άλλα λόγια οι εξωτερικοί προσδιορισμοί των νόμων κίνησης της κυρίαρχης κοινωνικής αντίθεσης (Μηλιός 1988, 107). Με αυτή την έννοια μπορεί σε επίπεδο κοινωνικού σχηματισμού να γίνει περιοδολόγηση σε στάδια, τα οποία χωρίζονται με τη σειρά τους στις αντίστοιχες φάσεις.

Οι μέχρι τώρα απόπειρες απάντησης περιγράφονται με μια σχετική συντομία, ενώ το βάρος δίνεται σε αρχαιακού χαρακτήρα ερωτήματα, όπως το τι είναι τρόπος παραγωγής (γιατί αν δεν το ορίσουμε, δεν μπορούμε να καταλάβουμε αν μπορεί να περιοδολογηθεί), τι είναι κοινωνικός σχηματισμός, καθώς και ποιες είναι οι διαφορές από στάδιο σε στάδιο, σε οποιαδήποτε επίπεδο αφαίρεσης αποδεχτούμε ότι μπορούμε να αναφερόμαστε — είτε σε επίπεδο κοινωνικού σχηματισμού είτε σε επίπεδο τρόπου παραγωγής.

Το δεύτερο ζήτημα, κι αφού έχουν οριστεί έννοιες όπως τρόπος παραγωγής, κοινωνικός σχηματισμός και περιοδολόγηση, συνδέεται με την προσπάθεια παρουσίασης των βασικών σταδίων και φάσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής,

όπως αυτοί εμφανίζονται στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού. Εξετάζονται οι αλλαγές που παρατηρούνται από στάδιο σε στάδιο και από φάση σε φάση, τα βασικά χαρακτηριστικά των νέων ιστορικών περιόδων, οι ποσοτικές και ποιοτικές αλλαγές που διαπερνούν τη βάση και το εποικοδόμημα.

Με άλλα λόγια, η εργασία αυτή έχει ένα διττό σκοπό: αφενός την προσπάθεια μεθοδολογικών αποσαφηνίσεων σε μια σειρά από περίπλοκα θεωρητικά ζητήματα που έχουν απασχολήσει επί πολλού τη μαρξιστική σκέψη· αφετέρου την εφαρμογή αυτών των επιστημολογικών κατευθύνσεων στο παράδειγμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

II

Σχετικά με τον ορισμό των εννοιών τρόπος παραγωγής, κοινωνικός σχηματισμός και καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής

α. Τι είναι τρόπος παραγωγής

Ο Wolpe (1980) διαχωρίζει τους μαρξιστικούς ορισμούς των τρόπων παραγωγής σε δύο βασικές κατηγορίες: σε αυτούς με τη στενή και σε αυτούς με την ευρεία έννοια. Οι βασικοί υποστηρικτές του ορισμού με τη στενή έννοια (Hindess και Hirst 1975, Laclau 1977), εστιάζουν την προβληματική τους γύρω από τις έννοιες των παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων, δίνοντας έτσι μια ιδιαίτερη σημασία στη δυναμική που έχει η παραγωγική διαδικασία στη διαμόρφωση ενός τρόπου παραγωγής¹. Από την αντίθετη πλευρά (Balibar 1986) θεωρείται πως οι παραγωγικές και παραγωγικές δυνάμεις δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να συντελούν στη συγκρότηση του οικοδομήματος πάνω στο οποίο μορφοποιούνται οι μηχανισμοί αναπαραγωγής και οι νόμοι της κίνησης. Με αυτή την έννοια, ο τρόπος παραγωγής δημιουργείται από τον συνδυασμό παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων μαζί με τους μηχανισμούς αναπαραγωγής και τους νόμους της κίνησης, οι οποίοι προέρχονται από αυτές

1. Από αυτή την άποψη χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα αποσπάσματα από το βιβλίο των Hindess και Hirst: «Ένας τρόπος παραγωγής είναι ένας συναρθρωμένος συνδυασμός από παραγωγικές σχέσεις και παραγωγικές δυνάμεις, ο οποίος δομείται κάτω από την κυριαρχία των παραγωγικών σχέσεων [...] Οι παραγωγικές σχέσεις ορίζουν ένα ειδικό τρόπο απόσπασης υπερεργασίας και την ειδική μορφή της κοινωνικής κατανομής των μέσων παραγωγής, που αντιστοιχεί σε αυτό τον τρόπο ιδιοποίησης της υπερεργασίας. Οι παραγωγικές δυνάμεις αναφέρονται στον τρόπο ιδιοποίησης της φύσης, δηλαδή στην εργασιακή διαδικασία στην οποία ένα καθορισμένο ακατέργαστο υλικό μετατρέπεται σε ένα καθορισμένο προϊόν» (Hindess και Hirst 1975, 9-11).

Από την ίδια οπτική γωνία ο Laclau θα υποστηρίξει ότι: «Ορίσαμε λοιπόν ως τρόπο παραγωγής τη λογική και αλληλοκαθοριζόμενη συνάρθρωση ανάμεσα σε 1) έναν καθορισμένο τόπο ιδιοποίησης των μέσων παραγωγής, 2) μια καθορισμένη μορφή ιδιοποίησης του οικονομικού πλεονάσματος, 3) έναν καθορισμένο βαθμό ανάπτυξης του καταμερισμού εργασίας, 4) ένα καθορισμένο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων» (Laclau 1983, 40).

τις παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις². Όπως ορθά επισημαίνει ο Wolpe (1980, 8), για τον Balibar ο ορισμός του τρόπου παραγωγής ως συνδυασμού στοιχείων αποτελεί μια στατική προσέγγιση του προβλήματος, ενώ η εστίαση στο ζήτημα της αναπαραγωγής αποκαλύπτει τη σημασία που έχει η δυναμική πλευρά του συστήματος.

Η θέση του Ν. Πουλαντζά, σε αντίθεση με τα όσα υποστηρίζει ο Wolpe (1980, 11), βρίσκεται περίπου στο ενδιάμεσο των δυο προηγούμενων απόψεων. Ο Έλληνας συγγραφέας επιδιώκει να ξεφύγει από την «οικονομοκεντρική» προσέγγιση των θιασωτών του «στενούς» ορισμού και εισάγει μια πιο «στρουκτουραλιστική» αντιμετώπιση του ζητήματος: «Αν η δομή με ένα κυρίαρχο στοιχείο, που είναι μια ενότητα, συνεπάγεται ότι κάθε τρόπος παραγωγής διαθέτει ένα κυρίαρχο επίπεδο ή βαθμίδα, το οικονομικό στοιχείο είναι πραγματικά καθοριστικό μονάχα στο βαθμό που αποδίδει στον α' ή β' βαθμό τον κυρίαρχο ρόλο [...] Αυτό λοιπόν που διακρίνει έναν τρόπο παραγωγής από έναν άλλον, και που, συνεπώς, ορίζει έναν τρόπο παραγωγής, είναι αυτή η ιδιαίτερη μορφή συναρμογής που διατηρούν τα επίπεδά του [...] Με άλλα λόγια, ο αυστηρός ορισμός ενός τρόπου παραγωγής συνίσταται στο να αποκαλύπτουμε με ποιον ιδιαίτερο τρόπο αντανακλάται μέσα στο εσωτερικό του, ο προσδιορισμός σε τελευταία ανάλυση από το οικονομικό στοιχείο» (Πουλαντζάς 1980, 16).

Ο «στενός» ορισμός του τρόπου παραγωγής, κατά την άποψή μας, παρουσιάζει δύο ειδών προβλήματα. Το πρώτο είναι πως αντιμετωπίζει το ζήτημα του τρόπου παραγωγής βάση αναλυτικών εργαλείων οικονομικού περιεχομένου (παραγωγικές, σχέσεις και παραγωγικές δυνάμεις, ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, τρόπος απόσπασης υπερεργασίας κλπ.) τα οποία αποτελούν συστατικά στοιχεία μιας οικονομικής δομής. Προκαλεί εντύπωση το γεγονός της υποβάθμισης της βασικής θέσης του Μαξ ότι, πέρα από τη βάση, υπάρχει και το εποικοδόμημα — εκτός αν δεχτούμε την άποψη ότι σε επίπεδο κοινωνικού σχηματισμού περιλαμβάνεται και η έννοια του

2. Βάση αυτής της προβληματικής ο Balibar καταλήγει πως μπορούμε να συντάξουμε έναν πίνακα από τα στοιχεία που υπάρχουν σε οποιοδήποτε τρόπο παραγωγής, έναν πίνακα με τις αμετάβλητες της αναλυτικής μορφής: 1) εργαζόμενος, 2) μέσα παραγωγής: i) αντικείμενο της εργασίας, ii) μέσα της εργασίας, 3) μη εργαζόμενος: Α) σχέση με το καθεστώς ιδιοκτησίας, Β) πραγματική ή υλική σχέση με το καθεστώς ιδιοποίησης (Althusser και Balibar 1986, 215). Ωστόσο, αν ο Balibar παρέμενε σε αυτές τις διαπιστώσεις, μικρή θα ήταν η διαφορά της θέσης του από εκείνες των Hindess-Hirst και Laclau. Για το λόγο αυτό θα δεχτεί, στη συνέχεια του βιβλίου του, πως αν η θεωρητική αναζήτηση παραμείνει σε αυτό το σημείο, τότε «είμαστε μόνο σε θέση να ορίσουμε τι είναι ένας τρόπος παραγωγής αποκαλύπτοντας τη μοναδικότητα των μορφών του, τον ειδικό συνδυασμό που συνδέει τα στοιχεία αυτά σε κάθε παραλλαγή: εργαζόμενος, μέσα παραγωγής, μη-εργαζόμενος κλπ. Με στόχο να μην προδικάσουμε το αποτέλεσμα, ας μας επιτραπεί να πούμε πως αν ο ιστορικός υλισμός περιοριζόταν μόνο σε αυτή τη σύλληψη, θα ήταν αδύνατο να γίνει κατανοητή σε θεωρητικό επίπεδο η μετάβαση από τον ένα συνδυασμό στον άλλο» (Balibar 1986, 257-8). Για το λόγο αυτό είναι απαραίτητη και η γνώση των διαδικασιών της αναπαραγωγής: «η ανάλυση της αναπαραγωγής φανερώνει πως κάθε τρόπος παραγωγής καθορίζει τους τρόπους κυκλοφορίας, διανομής και κατανάλωσης ως πολλαπλές στιγμές της ενότητάς του» (Balibar 1986, 266).

εποικοδομήματος³, αλλά ότι σε υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης, όπως είναι αυτό του τρόπου παραγωγής, η έννοια αυτή πρέπει να απουσιάζει. Και είναι ενδεικτικό το γεγονός πως τελικά οι Hindess και Hirst θα αναγκαστούν να εγκαταλείψουν την έννοια του τρόπου παραγωγής (Hindess και Hirst 1977, 54). Το δεύτερο πρόβλημα σχετίζεται με την «τεχνική» και τελολογική αντίληψη που διακρίνει αυτό τον ορισμό. Έχοντας ως δεδομένο τον συνδυασμό κάποιων θεμελιωδών δομών, δε γίνεται εύκολα κατανοητό πώς μπορεί να υπάρξει η μετάβαση από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο. Το επιχείρημα που θα αναπτύξουν οι Hindess και Hirst είναι ότι υπάρχει μια μεταβατική συγκυρία «η οποία αναφέρεται σε μια κατάσταση του κοινωνικού σχηματισμού, όπου ο μετασχηματισμός του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής είναι ένα δυνητικό αποτέλεσμα της ταξικής πάλης» (Hindess και Hirst 1975, 278). Ωστόσο, δεν γίνεται κατανοητό πώς θα συμβεί αυτός ο μετασχηματισμός του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής, αφού αφενός αρχικά γίνεται λόγος για μοναδικό τρόπο παραγωγής που έρχεται να συνδυαστεί στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού με τις συνθήκες ύπαρξης και αφετέρου γιατί ξαφνικά το σύστημα θα πάψει να λειτουργεί και θα βρεθούμε σε μία μεταβατική συγκυρία. Με άλλα λόγια, δεν περιλαμβάνεται η θέση πως σε κάθε τρόπο παραγωγής στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού, δημιουργούνται αντιφάσεις από την ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών συμφερόντων, η εκδήλωση των οποίων δύναται να οδηγήσει στην υπέρβασή του. Πόσο μάλλον που στην πραγματικότητα, σε επίπεδο κοινωνικού σχηματισμού τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα, αφού η διαπλοκή των τρόπων παραγωγής (βλ. παρακάτω) ανοίγει τη βεντάλια των πιθανών αποτελεσμάτων της ταξικής πάλης.

Η άποψη του Ν. Πουλαντζά αποφεύγει την παγίδα του οικονομισμού, θεωρώντας πως υπάρχουν και άλλα επίπεδα πέραν του οικονομικού — μόνο που είναι το οικονομικό που καθορίζει ποιο επίπεδο θα είναι το κυρίαρχο. Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση δεν γίνεται σαφής η διαδικασία με την οποία ένα αυτοαναπαραγόμενο σύστημα μπορεί να μετασχηματιστεί.

Η άποψη που υποστηρίζεται στο πλαίσιο της εργασίας αυτής, είναι πως κάθε τρόπος παραγωγής συνιστά μια σφαιρική δομή την οποία συναποτελούν τρεις περιφερειακές δομές: α) η οικονομική δομή, β) η δικαιο-πολιτική δομή και γ) η ιδεολογική δομή. Στο εσωτερικό του κάθε τρόπου παραγωγής υπάρχει μια δομή που κυριαρχεί πάνω στις άλλες. Το ποια θα είναι αυτή η δομή καθορίζεται, σε τελική ανάλυση, από την οικονομική δομή (Harriger χ.χ., 136-140). Ωστόσο, το σχήμα αυτό δεν παύει να κινείται σε υψηλά επίπεδα αφαίρεσης, αποτελεί ένα μεθοδολογικό εργαλείο για

3. Κατανοώντας οι Hindess και Hirst τα μεθοδολογικά προβλήματα της παρέμβασής τους, θα επιχειρήσουν σε άλλο σημείο του βιβλίου τους *Precapitalist modes of production* να ορίσουν τον κοινωνικό σχηματισμό ως την άρθρωση ενός τρόπου παραγωγής με τους οικονομικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς όρους ύπαρξής τους. Επιχείρημα ελάχιστα πειστικό, δεδομένου ότι συγχέονται δύο διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης (ο τρόπος παραγωγής και ο κοινωνικός σχηματισμός), ενώ, ταυτόχρονα, παραγνωρίζεται το ζήτημα της συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής, όπως ορθά παρατηρεί ο Wolpe (1980, 19-21).

την κατανόηση των κοινωνικών εξελίξεων και την πραγματοποίηση συγκρίσεων από τη μια κοινωνία στην άλλη, αλλά στην πραγματικότητα δεν υπάρχει, πρόκειται για ένα ιδεότυπο. Με αυτή την έννοια δεν υφίσταται μετασχηματισμός ενός ιδεοτύπου, εκτός αν κανείς ακολουθώντας την επαγωγική μέθοδο παρατηρήσει τα κοινά σημεία μετάβασης σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς και τα καταγράψει. Αλλά σε αυτή την περίπτωση θα παραβλέπονται όλες εκείνες οι ιδιαιτερότητες που χρωμάτισαν με τη διαφορετικότητά τους τις εξελίξεις σε κάθε χώρα. Για να το πούμε πιο γλαφυρά, το να φτιάξει κανείς με κολάζ ένα πρόσωπο με μια ωραία μύτη, ένα ωραίο στόμα, δύο ωραία μάτια κλπ. διαφορετικών ανθρώπων δεν δημιουργεί τον ιδανικό άνθρωπο αλλά μια καρικατούρα.

Βάσει αυτής της συλλογιστικής ο ιδεοτυπικός τρόπος παραγωγής δεν μπορεί να μετασχηματιστεί, ακριβώς γιατί συνιστά μια δομή η οποία λειτουργεί και αναπαράγεται χωρίς προβλήματα και δυσλειτουργίες. Αυτό που υπάρχει στην πραγματικότητα είναι η συγκρότηση ενός τρόπου παραγωγής, με τη «σκληρή» δομή του ιδεοτυπικού τρόπου (τους «εσωτερικούς» κανόνες λειτουργίας) και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά («εξωτερικοί» κανόνες λειτουργίας) που επιφέρει η ταξική πάλη στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού⁴.

β. Ο κοινωνικός σχηματισμός

Ο κοινωνικός σχηματισμός αντιστοιχεί σε μία συγκεκριμένη και γεωγραφικά προσδιορισμένη κοινωνική οντότητα. Αποτελείται από: α) μία οικονομική δομή στην οποία συνυπάρχουν διαφορετικά συστήματα παραγωγής — καλύτερα τρόποι παραγωγής και μορφές παραγωγής, όπως η απλή εμπορευματική παραγωγή που δεν υπάγεται σε κάποιο συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής. Το ισχυρότερο από αυτά επικυριαρχεί πάνω στους άλλους και καθορίζει το γενικό πλαίσιο οικονομικής λειτουργίας. β) Μία ιδεολογική δομή στο εσωτερικό της οποίας αντικατοπτρίζονται οι ιδεολογικές αντιλήψεις που αντιστοιχούν στα διαφορετικά οικονομικά συστήματα που υπάρχουν στην οικονομική βάση. γ) Μία νομικο-πολιτική δομή, η οποία συγκροτείται για τη διασφάλιση των συμφερόντων και την αναπαραγωγή του κυρίαρχου συστήματος παραγωγής, αλλά στη διαμόρφωση της οποίας εγγράφονται και τα αποτελέσματα και οι επιδιώξεις των στρωμάτων που εντάσσονται στα υποκείμενα συστήματα παραγωγής. Εν τούτοις και ιδιαίτερα σε μεταβατικές κοινωνίες είναι δυνατό στο επίπεδο αυτό να κυριαρχούν μορφές πολιτικής εξουσίας που αντιστοιχούν σε διασφάλιση συμφερόντων τρόπων παραγωγής που κυριαρχούσαν στο παρελθόν.

Αυτό που θα πρέπει να διευκρινιστεί είναι πως, σε αντίθεση με τις θέσεις της Harnacker (Harnacker χ.χ., 144) αλλά και των Fine και Haggis (Fine και Haggis 1983,

4. Όπως αναφέρει ο Ν. Πουλιαντζάς, «οι κοινωνικοί σχηματισμοί δεν είναι επομένως η χωροθέτηση υπαρκτών τρόπων παραγωγής σαν τέτοιων και «στοιβαγμένων» των μεν πάνω στους άλλους. Οι κοινωνικοί σχηματισμοί είναι σαφώς οι τόποι της αναπαραγωγικής διαδικασίας, ως κόμβοι της άνισης ανάπτυξης στις σχέσεις των τρόπων και των μορφών παραγωγής στο πλαίσιο της πάλης των τάξεων» (Πουλιαντζάς 1990, 60-1).

14), ο κοινωνικός σχηματισμός αντιστοιχεί σε μία συγκεκριμένη κρατική οντότητα, ταυτίζεται μαζί της. Από τη στιγμή που δημιουργείται συγκεκριμένη γεωγραφική επικράτεια είναι μάλλον ατυχές να γίνεται λόγος για λατινοαμερικάνικο κοινωνικό σχηματισμό κ.λπ. Οι διαφορετικές επιδιώξεις του εκάστοτε συνασπισμού εξουσίας δημιουργούν κοινότητες συμφερόντων, οι οποίες συνδέονται άρρηκτα με την ύπαρξη κοινού γεωγραφικού χώρου. Το γεγονός αυτό σηματοδοτεί και τις διαφορετικές πορείες γεωγραφικά όμορων κρατών.

Όπως και να 'χει το πράγμα, αυτό που θα πρέπει να γίνει σαφές είναι πως στο εσωτερικό ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού υπάρχει ένας τρόπος παραγωγής που κυριαρχεί, ο οποίος, όμως εμφανίζει όψεις (τα λεγόμενα «εξωτερικά» χαρακτηριστικά του) που διαφέρουν από τον αφαιρετικό ιδεότυπό του. Κι αυτό για δύο λόγους: Πρώτον, γιατί η ταξική πάλη έχει δημιουργήσει διαφορετικά αποτελέσματα τροποποιώντας τους εκάστοτε συσχετισμούς. Για παράδειγμα η διάρκεια της εργάσιμης μέρας διαφέρει από σχηματισμό σε σχηματισμό. Δεύτερον, γιατί αυτό που στην πραγματικότητα υπάρχει είναι η συνάρθρωση διαφορετικών τρόπων παραγωγής, με αποτέλεσμα να υπερισχύει η ανάγκη αναπαραγωγής του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής αλλά σε συνδυασμό με τη διατήρηση της ενότητας του κοινωνικού σχηματισμού (Lipietz 1977, 20-1). Η στρατηγική πραγμάτωσης της αναπαραγωγής αυτής ποικίλλει και μπορεί να εκτείνεται από την ηγεμονική διατήρηση των υποκείμενων τρόπων παραγωγής έως τη συντήρηση/διάλυσή τους ανάλογα με το επίπεδο της ταξικής πάλης. Αυτό μπορεί να σημαίνει πως μακροπερίοδα, οι κυρίαρχοι τρόποι παραγωγής μπορεί να εξαφανιστούν, αλλά και ότι ένας υποκείμενος τρόπος παραγωγής έχει τη δυνατότητα να γίνει κυρίαρχος. Ουσιαστικά όλα αυτά δεν πρόκειται παρά για τάσεις (Μηλιός 1989, 102) και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να γίνει λόγος για μια τελεολογικά προδιαγεγραμμένη πορεία.

γ. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής διακρίνεται από μια σειρά από στοιχεία που, ως σύνολο και διαρθρωμένα μεταξύ τους, τον διαφοροποιούν από όλους τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής.

Η οικονομική δομή χαρακτηρίζεται: α) από την ιδιοκτησία και ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής από τους μη άμεσα παραγωγούς, β) την αδυναμία των παραγωγών να θέτουν οι ίδιοι σε λειτουργία τα μέσα παραγωγής, και γ) την πραγματοποίηση των σχέσεων διανομής βάση της ανταλλακτικής αξίας του προϊόντος εκφρασμένης μέσω του χρήματος.

Με τον τρόπο αυτό η εκμεταλλευτική σχέση παίρνει τη μορφή της μισθωτής σχέσης εργασίας, ενώ η παραγωγική διαδικασία πραγματοποιείται, κατά κύριο λόγο, σε ιδιωτικές παραγωγικές μονάδες, στις οποίες ισχύει ο κοινωνικός και τεχνικός καταμερισμός της εργασίας. Το υπερπροϊόν αποσπάται από τους εργαζόμενους με τη μορφή της υπεραξίας, ενώ οι σχέσεις ανταλλαγής υπόκεινται στο νόμο της αξίας, συμπεριλαμβανομένης και της εργατικής δύναμης. Τέλος, η ιδιωτική παραγωγή μετατρέπεται σε κοινωνική διαδικασία μέσω της εμπορευματικής ανταλλαγής (Μιχαηλίδης 1986, 56-7).

Στο πολιτικό επίπεδο, έχουμε την ιδιαίτερη μορφή του αστικού κράτους, που αποτελεί το ειδικό θεσμικό αποτέλεσμα της υλικής αποκρυστάλλωσης της αντίθεσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Το γεγονός της πλήρους αποστέρησης των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής προσδίδει στο κράτος την ιδιαίτερη μορφή της διακριτότητας από την οικονομική σφαίρα με την αποφυγή μορφών εξω-οικονομικής απόσπασης υπερεργασίας. Πέρα από αυτό το κράτος επιτελεί έντονα ενεργητικό ρόλο ασκώντας μια σειρά από σημαντικές λειτουργίες:

i) Πολιτικές, καθώς εγγυάται την κυριαρχία και ηγεμονία της αστικής τάξης. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της συγκρότησης του συνασπισμού εξουσίας αλλά και της χάραξης μιας στρατηγικής ανασταλτικής στην πιθανότητα σχηματισμού μιας αντικαπιταλιστικής κοινωνικής συμμαχίας κάτω από την ηγεμονία της εργατικής τάξης. Στην προσπάθεια αυτή χρησιμοποιούνται μια πληθώρα μέτρων, από την πραγματοποίηση κοινωνικών παραχωρήσεων προς τις κυριαρχούμενες τάξεις έως την προσφυγή στους μηχανισμούς βίας.

ii) Οικονομικές, καθώς διασφαλίζει και συχνά αναλαμβάνει την αναπαραγωγή των συνολικών όρων παραγωγής. Παράλληλα, εγγυάται τους όρους επιβίωσης του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου μέσα στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα.

Στο ιδεολογικό επίπεδο, μέσω της λειτουργίας των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους (IMK) κωδικοποιείται και διαχέεται η κυρίαρχη ιδεολογία (Althusser 1990). Η δομή της αστικής ιδεολογίας (το ειδικό βάρος των ατομικών δικαιωμάτων και της ισοπολιτείας, της εθνικής ενότητας, του κοινού εθνικού συμφέροντος) συντελούν στη διαιώνιση των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων. Κι αυτό γιατί δημιουργούν αποτελέσματα εξατομίκευσης στους άμεσους παραγωγούς: δεν υπάρχουν τάξεις αλλά πολίτες με ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις, ο καθένας αμείβεται για το σύνολο της εργασίας του, η πολιτική εξουσία συγκροτείται μέσω της ίσης συμμετοχής στις εκλογικές διαδικασίες κλπ.

Τέλος, αυτό που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι πως οι πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις δεν είναι απύσες από την σφαίρα της παραγωγής. Τουναντίον, η απόσπασή της υπεραξίας συνεπάγεται και προϋποθέτει και την παρουσία πολιτικών σχέσεων στην εργοστασιακή πειθαρχία, αλλά και ιδεολογικών σχέσεων στην αναπαραγωγή της διάκρισης ανάμεσα σε διανοητική και χειρωνακτική εργασία.

III

Σχετικά με το ζήτημα της περιοδολόγησης

Από όσα υποστηρίχτηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο γίνεται φανερό πως δεν μπορεί να γίνει λόγος για περιοδολόγηση σε επίπεδο τρόπου παραγωγής, ακριβώς γιατί ο τρόπος παραγωγής χρησιμοποιείται ιδεοτυπικά και δεν μπορούν να σημειωθούν μεταβολές στη δομή του. Αυτό που μπορεί να περιοδολογηθεί είναι η ιστορία ενός κοινωνικού σχηματισμού. Κι αυτό γιατί η ύπαρξη διαφορετικών σταδίων και φάσεων στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού, όπου κυριαρχεί ένας συγκεκριμένος

τρόπος παραγωγής, δεν σημαίνει ότι αναιρούνται οι βασικές δομικές μορφές του: σημαίνει, αντίθετα, την αποτύπωση μιας ιστορικής διαδρομής φάσεων και κύκλων της πάλης των τάξεων οι οποίοι διακρίνονται από ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά.

Αυτό που πρέπει να διευκρινιστεί είναι πως η περιοδολόγηση δεν εντάσσεται σε κάποιο εξελικτικό σχήμα με σιδερένιες νομοτέλειες και προβλέψιμες εξελίξεις. Ειδικότερα για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η περιοδολόγηση ορίζει βασικές τάσεις που παρατηρούνται στους σχηματισμούς εκείνους όπου ηγεμονεύει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Πρόκειται για στοιχεία τόσο του οικονομικού όσο και του πολιτικού αλλά και του ιδεολογικού επιπέδου, που συμπυκνώνουν τα αποτελέσματα μιας ορισμένης περιόδου της ταξικής πάλης. Παρότι η περιοδολόγηση αφορά τους κοινωνικούς σχηματισμούς και όχι τον τρόπο παραγωγής, εν τούτοις η συγκρότηση της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας σημαίνει πως βασικές τάσεις επεκτείνονται και γενικεύονται σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς. Τέλος, η περιοδολόγηση περιλαμβάνει στάδια και φάσεις εντός των σταδίων. Η έννοια του σταδίου αναφέρεται σε μορφές πιο δομικές και σε ένα υψηλότερο στάδιο αφαίρεσης. Η έννοια της φάσης αναφέρεται σε μορφές και χαρακτηριστικά εντός των σταδίων και κατά συνέπεια σε χαμηλότερα επίπεδα αφαίρεσης. Υπάρχουν ακόμα μεταβατικές συγκυρίες ανάμεσα σε στάδια και ανάμεσα σε φάσεις. Εννοείται πως σε κάθε περίπτωση κοινωνικού σχηματισμού παρουσιάζονται τα ιδιαίτερα δεδομένα της ιστορίας τους, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της πάλης των τάξεων.

IV

Σχεδιάγραμμα περιοδολόγησης των κοινωνικών σχηματισμών που υπάγονται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής

Στην ενότητα αυτή θα αποπειραθούμε να προτείνουμε ένα σκιαγράφημα των σταδίων και των φάσεων που διακρίνουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (ΚΤΠ).

α. Το στάδιο της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου⁵

Ιστορικά υπάρχει ένα στάδιο που χρονολογικά προηγείται και είναι το στάδιο της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου. Στο στάδιο αυτό παρατηρείται η αποδιάθρωση προηγούμενων τρόπων παραγωγής —κυρίως του φεουδαρχικού και δευτερευόντως του ασιατικού— και η εμφάνιση των πρώτων μορφών καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Το τελευταίο γίνεται μέσω της υπαγωγής τμημάτων της αγροτικής παραγωγής αλλά και την τυπική υπαγωγή μέρους της βιοτεχνικής παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα,

5. Στο στάδιο αυτό, όπως ορθά έχει επισημάνει ο Ν. Πουλιαντζάς, υπάρχει μια ασταθής ισορροπία μεταξύ του καπιταλιστικού και των προηγούμενων τρόπων παραγωγής — και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να υποστηριχτεί πως ο ΚΤΠ είναι ο κυρίαρχος. Αναφέρεται, όμως, στα πλαίσια αυτού του σχεδιάσματος, γιατί αυτό που μας ενδιαφέρει είναι μια περιοδολόγηση από τη στιγμή της εμφάνισης του ΚΤΠ και όχι της κυριαρχίας του (Πουλιαντζάς 1990).

η ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας και η συνακόλουθη αύξηση της παραγωγικότητας επέφεραν τη δυνατότητα επέκτασης των οικονομικών πρακτικών και σε μακρινότερες, πέραν της τοπικής, αγορές. Με τον τρόπο αυτό ο έμπορος της εποχής εκείνης αλλάζει μορφή και λειτουργία και διαφοροποιείται από τον έμπορο όλων των προηγούμενων τρόπων παραγωγής. Επιτυγχάνει την προαγορά της εργασίας του τεχνίτη και του αγρότη, την οποία έχει ήδη σχεδιάσει να πουλήσει σε μακρινότερες περιοχές όπου γνωρίζει ότι υπάρχει σημαντική ζήτηση. Είναι εκείνος που καθορίζει την ποσότητα και το είδος των παραγομένων, προμηθεύοντάς τους τεχνίτες και τους αγρότες συχνά με πρώτες ύλες, ελέγχοντας έτσι την παραγωγική διαδικασία των μεμονωμένων παραγωγών (Μηλιός 1997, 236-7). Με τον τρόπο αυτό ο προαγοραστής μπορεί να καθλώσει τις τιμές των προϊόντων, μεταβάλλοντας τους παραγωγούς σε χειρόνακτες (Althusser και Balibar 1986, 238) μισθωτούς — παρότι οι τελευταίοι διατηρούν τυπικά την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής (Μηλιός 1997, 237). Πρόκειται, όπως το έχει διατυπώσει ο Rubín, για τη δημιουργία της οικοτεχνικής βιομηχανίας ή για οικόσιτο σύστημα βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας (Rubín 1994, 200)⁶.

Ουσιαστικά πρόκειται για υβριδικό στάδιο του καπιταλισμού, όπου το σημαντικότερο στοιχείο είναι η ποιοτική μεταμόρφωση του εμπόρου- διακινητή της απλής εμπορευματικής παραγωγής σε έμπορο καπιταλιστή, ενώ οι άμεσοι παραγωγοί προσδένονται στους ρυθμούς και τους όρους της κερδοφορίας των καπιταλιστών. Παράλληλα θα σημειωθούν και σημαντικές αλλαγές λόγω των επιστημονικών ανακαλύψεων του 17ου και 18ου αιώνα (τομή στις φυσικές επιστήμες χάρη στη συμβολή του Νεύτωνα και του Γαλιλαίου, καθώς και μία σειρά από τεχνικές ανακαλύψεις ατμός, μηχανικοί αργαλειοί κ.λπ.). Στο πολιτικό επίπεδο καταγράφεται η αντίθεση μεταξύ του αναπτυσσόμενου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και των αντίστοιχων προκαπιταλιστικών, γεγονός που συμπυκνώνεται στην πολιτική μορφή του απολυταρχικού κράτους. Στη θεσμική μορφή του τελευταίου αποτυπώνεται και η διαπλοκή των τρόπων παραγωγής: αριστοκρατική ηγεμονία αλλά και ενιαία κρατική διοίκηση σε μια εδαφικότητα, επέκταση των κρατικών λειτουργιών. Παράγωγο αυτού σε ιδεολογικό επίπεδο είναι η σύγκρουση ανάμεσα σε διαφωτισμό και απολυταρχία.

Το στάδιο της πρωταρχικής συσσώρευσης μπορεί, έστω και σχηματικά, να χωριστεί στη φάση της χειροτεχνίας και στη φάση της μανιφακτούρας. Η πρώτη φάση διακρίνεται από την «εισαγωγική» διείσδυση του καπιταλισμού στους κοινωνικούς σχηματισμούς, τη διατήρηση της τυπικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής από τους άμεσους παραγωγούς, καθώς και τη γεωγραφική απόσταση που χαρακτηρίζει τον ένα παραγωγό από τον άλλο. Αντίθετα, η φάση της μανιφακτούρας χαρακτηρίζεται από την παγίωση της παρουσίας καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, την αποστέρωση των μέσων παραγωγής από τους άμεσους παραγωγούς καθώς και από τη γεωγραφική τους συνεύρεση σε κοινό τόπο παραγωγής.

6. Για το ίδιο ζήτημα βλ. και τη θέση του Λένιν σχετικά με την εγκαθίδρυση του καπιταλισμού στη Ρωσία (Lenin 1952, 448-53).

Το στάδιο αυτό διακρίνεται από το στάδιο του φιλελεύθερου καπιταλισμού, που θα εξετάσουμε στην επόμενη παράγραφο, για δύο κυρίως λόγους: τα μέσα παραγωγής ανήκουν στον άμεσο παραγωγό, ο άμεσος παραγωγός παραμένει τυπικά και κύριος της νομής — «ελεύθερος» να τα θέσει σε λειτουργία όποτε θέλει, αλλά υποχρεωμένος στην πραγματικότητα να ακολουθήσει τις εντολές του προαγοραστή ή του ιδιοκτήτη της μανιφακτούρας. Με άλλα λόγια, δεν έχει γίνει ακόμα το πέρασμα από την τυπική στην πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Ακόμα σε αντίθεση με τις κατοπινές εξελίξεις, ως το στάδιο αυτό η τεχνική αποτελεί ένα ιδιαίτερο ατομικό χαρακτηριστικό, το οποίο αποκτά κανείς μέσω της μαθητείας του και της εξοικείωσής του με το αντικείμενο της εργασίας. Τέλος, δεν έχει διαμορφωθεί ακόμα η μορφή του φιλελεύθερου κράτους που θα αποκρυσταλλώσει την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

β. Το φιλελεύθερο στάδιο

Η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής απέναντι στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής αποτυπώνεται στο φιλελεύθερο στάδιο. Βασικά χαρακτηριστικά αυτού του σταδίου είναι η επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η απελευθέρωση του εμπορίου, ο σχηματισμός του αστικού κράτους και η συγκρότηση της αστικής ιδεολογίας. Στο οικονομικό επίπεδο εμφανίζονται οι πρώτες μορφές πραγματικής υπαγωγής της εργασίας, ενώ σταδιακά εκμηχανίζεται και η παραγωγή. Το αποτέλεσμα είναι η πραγματοποίηση και μορφών απόσπασης σχετικής υπεραξίας. Ταυτόχρονα, η κυριότητα και η νομή των μέσων παραγωγής, καθώς και η διεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας κάθε συγκεκριμένης παραγωγής δραστηριότητας ασκείται από τον αντίστοιχο κεφαλαιούχο.

Η διαφορά με τη φάση της μανιφακτούρας είναι η δημιουργία της μεγάλης βιομηχανίας, που αποτελεί την ολοκλήρωση της διαδικασίας καπιταλιστικής συγκέντρωσης και ανάπτυξης των καπιταλιστικών μορφών παραγωγής στο εσωτερικό του εργοστασίου (εργοστασιακός καταμερισμός της εργασίας, δημιουργία ιεραρχιών ανάλογα με τη θέση στην παραγωγή, εργοστασιακός δεσποτισμός), η οποία καταργεί το διαμεσολαβητικό ρόλο που είχε το εμπορικό κεφάλαιο στο προηγούμενο στάδιο (Μηλιός 1997, 244). Οι εξελίξεις αυτές, πέρα από την παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα, σηματοδοτούν δύο σημαντικές αλλαγές: α) την άμεση υπαγωγή του εργαζόμενου στο κεφάλαιο και β) το γεγονός πως η βιομηχανία καθορίζει τώρα τη λειτουργία του εμπορικού κεφαλαίου, καθώς η δραστηριότητα του τελευταίου περιορίζεται στη διάθεση των βιομηχανικών προϊόντων (Μηλιός 1997, 245).

Στο πολιτικό επίπεδο η δημιουργία του αστικού κράτους θα συνοδευτεί από την εκδήλωση σημαντικών εργατικών αγώνων (αρχικά οι χαρτιστές, στη συνέχεια η επανάσταση του '48) που θα έχουν ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση του δικαιώματος της ψήφου.

Στο ιδεολογικό επίπεδο, η παγίωση της αστικής ιδεολογίας πραγματοποιείται μέσα από τη δημιουργία δύο βασικών ιδεολογικών υποσυνόλων: α) του ατόμου-πολίτη και β) τη συγκρότηση της εθνικής ιδεολογίας μέσα από την ενοποίηση πληθυσμών με διαφορετικά εθνικά χαρακτηριστικά και τη δημιουργία της εθνικής ιστορίας.

Η διαδικασία μετάβασης από το φιλελεύθερο στο μονοπωλιακό στάδιο. Η μετάβαση στο μονοπωλιακό στάδιο αποτελεί μια περίπλοκη διαδικασία και γι' αυτό κρίνεται απαραίτητο να γίνει μια ξεχωριστή αναφορά.

Ένα βασικό στοιχείο που εντείνει την ανάγκη πραγματοποίησης όλης αυτής της διαδικασίας σχετίζεται με την αύξηση στοιχείων συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης της παραγωγής, καθώς και με την αύξηση της κερδοφορίας σε βαθμό που να γίνεται όλο πιο αναγκαίο το πέρασμα σε μορφές σχετικής υπεραξίας. Η τάση αυτή θα έρθει να διαπλεχτεί με την εγγενή ροπή του κεφαλαίου να υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα. Αυτή η διαδικασία κινήθηκε κυρίως στην κατεύθυνση της διεθνοποίησης των ροών του κεφαλαίου χρήματος — ιδιαίτερα μάλιστα από τη στιγμή που μια σειρά κοινωνικοί σχηματισμοί ενσωματώνονταν στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Οι τελευταίοι είχαν την ανάγκη χρηματοδότησης των γενικών όρων παραγωγής, συγκροτώντας ταυτόχρονα χώρους επενδύσεων, ενώ την ίδια στιγμή για τις μεγάλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις γινόταν απαραίτητη η παρουσία τους σε μία σειρά από χώρες κομβικές για την άντληση και μεταφορά των πρώτων υλών. Έτσι κυρίως διεθνοποιούνται οι ροές κεφαλαίων σε μετοχές και ομολογίες, οι οποίες τροφοδότησαν τις επενδύσεις σε έργα υποδομής (σιδηρόδρομοι, διώρυγες), αλλά και η μεταφορά πρώτων υλών — ιδιαίτερα μετά τη γενίκευση της χρήσης του πετρελαίου και την ανάπτυξη της γαιοπροσόδου σε προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς που με αυτόν τον τρόπο μετατρέπονται σε καπιταλιστικούς. Σε δεύτερο μάλιστα χρόνο η διεθνοποίηση του κεφαλαίου θα συντελέσει στη διεύρυνση των εξαγωγών εμπορευμάτων και στην πραγματοποίηση παραγωγικών επενδύσεων (όπου εμφανίζονται οι πρώτες μορφές πολυεθνικών), ενώ συνδυάζεται με την αύξηση των μορφών συγκεντροποίησης (δημιουργία τραστ και καρτέλ).

Όλη αυτή η διαδικασία θα οδηγήσει σε ένταση των ανταγωνισμών μεταξύ των πιο ισχυρών εθνικών κρατών με διακύβευμα την πρόσβαση στις χώρες της περιφέρειας ως προμηθευτών πρώτων υλών και ως τόπου πραγματοποίησης εξαγωγών. Το αποτέλεσμα θα είναι η δημιουργία δύο διαφορετικών συνασπισμών και το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Πρόκειται για μια νέα λειτουργία του αστικού/ιμπεριαλιστικού κράτους, το οποίο αναλαμβάνει να εγγυηθεί τόσο πολιτικά όσο και στρατιωτικά τη διεθνοποίηση των εθνικών κεφαλαίων.

Εν τούτοις, η δυναμική αυτή ανάπτυξη του καπιταλισμού βασίστηκε στις σημαντικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στο εσωτερικό των δυτικών σχηματισμών.

Το πρώτο στοιχείο αφορά τις αλλαγές στο προτσές παραγωγής με τη στενή έννοια, δηλαδή τον καθαυτό χώρο της παραγωγής. Εξέλιξη που σχετίζεται με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η οποία οδηγεί στην υποκατάσταση της εργασίας από τις μηχανές, την ίδια στιγμή που η όλο και μεγαλύτερη εφαρμογή της επιστήμης στην παραγωγή⁷ συντελεί στη μεταβίβαση γνώσεων από το συλλογικό εργάτη στο κεφάλαιο (Ιωακείμογλου 1985β, 81).

7. Τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας δείχνουν πως ο ετήσιος αριθμός διπλωμάτων Know-how διπλασιάζεται μεταξύ 1880 και 1910 στη Γαλλία, ενώ στις ΗΠΑ περνά από τις 14.000 (1880) στις 36.000 (1907). Μεγάλη σημασία για ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είχε και η μα-

Το δεύτερο συνδέεται με τους μετασχηματισμούς της παραγωγής σε συνολικό κοινωνικό επίπεδο: συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου⁸, μείωση του μεγέθους των μη καπιταλιστικών τομέων και της μικρής εμπορευματικής παραγωγής⁹, μετατόπιση της εργατικής δύναμης από το χωριό στην πόλη¹⁰, διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, επέκταση της νέας μικροαστικής τάξης¹¹, ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων (Στογιαννίδου 1985, 101)¹² και παράλληλη ανάπτυξη των διεθνών αγο-

ζική παραγωγή χάλυβα που αντικατέστησε τη χρήση σιδήρου και δημιούργησε νέες δυνατότητες στο σιδηρόδρομο, τα ατμόπλοια και τις κατασκευές. Η ανάπτυξη της χημικής βιομηχανίας, η χρησιμοποίηση του ηλεκτρισμού και η δημιουργία του κινητήρα εσωτερικής καύσης δίνουν νέες δυνατότητες στις παραγωγικές δυνάμεις. Η συνολική ισχύς των ατμομηχανών στην Ευρώπη θα περάσει από τους 11.570 χιλιάδες ίππους (1870) στους 40.300 (1896). Ταυτόχρονα, η παγκόσμια παραγωγή ενέργειας θα αυξηθεί από 138 (ισοδύναμο σε εκατ. τόνους άνθρακα) το 1870 σε 778 το 1900 (Beaud 1981). Για αναλυτικά στοιχεία βλ. Ιωακείμογλου 1985α, 28-30.

8. Το 1907 στη Γερμανία υπήρχαν 586 επιχειρήσεις που απασχολούσαν πάνω από 1.000 εργατές και συνολικά το 10% του αριθμού των εργατών και περίπου το 1/3 της συνολικής κινητήριας δύναμης με ατμό και ηλεκτρισμό. Το 1904 στις ΗΠΑ το 0,9% των επιχειρήσεων απασχολούσαν το 25,6% και πραγματοποιούσαν το 38% της παραγωγής. Μετά από 5 χρόνια το 1,1% των επιχειρήσεων απασχολούσε το 30,5% των εργατών και πραγματοποιούσε το 43,8% της παραγωγής. Το αποτέλεσμα είναι να υπάρχει ένας μικρός αριθμός επιχειρήσεων ανά κλάδο που λογιστικά δεν ξεπερνά τις 12, αλλά στην πραγματικότητα είναι μικρότερος, γιατί σε πολλές περιπτώσεις παρατηρείται σύνεγνωση στο εσωτερικό μιας επιχείρησης διαφορετικών κλάδων σε ό,τι αφορά τόσο διαδοχικές βαθμίδες της παραγωγικής διαδικασίας όσο και επεξεργασίες που λειτουργούν συμπληρωματικά η μία σε σχέση με την άλλη (Lenin 1976, 20-1).

9. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία (Kuznets 1966) το ποσοστό των αγροτών στον ενεργό πληθυσμό θα μειωθεί στη Βρετανία από 23% (1841) σε 9% (1901), στη Γαλλία από 43% (1866) σε 33% (1901) και στις ΗΠΑ από 51% (1870) σε 32% (1910). Το γεγονός οφείλεται στην αδυναμία ανταγωνισμού των, πιο φθηνών, βιομηχανικών προϊόντων, αλλά και στη συρρίκνωση των τοπικών αγορών λόγω της αγροτικής εξόδου (Ιωακείμογλου 1985α, 26).

10. Τα αίτια πρέπει να αναζητηθούν στην πτώση των τιμών των τροφίμων. Οι λόγοι για αυτή την εξέλιξη είναι πολλοί. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας των μεταφορών (ατμόπλοιο, σιδηρόδρομος) θα οδηγήσει στην αύξηση του όγκου των εισαγομένων τροφίμων και στην πτώση των τιμών των αντίστοιχων εγχώριων: Στη Γαλλία η τιμή του σιταριού θα μειωθεί κατά 45% μεταξύ των ετών 1860 και 1895· παράλληλα, οι εισαγωγές του από 0,3% της παραγωγής στη δεκαετία του 1850-1860 θα ανέλθουν στο 20% μεταξύ των ετών 1888-1892. Ανάλογες εξελίξεις θα σημειωθούν και στην τιμή του σιταριού στη Ρουμανία (από 300 lei ο τόνος το 1870 θα πέσει στα 175 το 1890), αλλά και στην τιμή των δημητριακών στην Ιταλία (από 22,5 λιρέττες το 1876 στις 13,5 το 1880). Για αναλυτικά στοιχεία βλ. Ιωακείμογλου 1985α, 27.

11. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας και του μέσου μεγέθους των επιχειρήσεων, ο καταμερισμός της εργασίας στο εσωτερικό της παραγωγής, η επέκταση της εγχώριας αγοράς —και κατά συνέπεια ο πολλαπλασιασμός των εμπορικών καταστημάτων—, καθώς και η ανάγκη στελέχωσης των Ιδεολογικών μηχανισμών του Κράτους θα οδηγήσουν στο σχηματισμό ενός ενδιάμεσου ιεραρχικά κοινωνικού στρώματος επιφορτισμένου με την επίβλεψη της εκτέλεσης του σχεδιασμού που είχε ήδη αποφασιστεί: πωλητές, υπάλληλοι γραφείου, στελέχη παραγωγής, ερευνητές, διοικητικό προσωπικό του κρατικού μηχανισμού. Το αποτέλεσμα θα είναι ο τετραπλασιασμός του μεγέθους της νέας μικροαστικής τάξης στη Μ. Βρετανία μεταξύ 1880 και 1905. Για αναλυτικά στοιχεία βλ. Ιωακείμογλου 1985α, 34.

12. Είναι ενδεικτικό πως το 1990 ήδη εννιά ευρωπαϊκές πόλεις ξεπερνούν το ένα εκατομμύριο

ρών¹³. Ιδιαίτερα το γεγονός της ανόδου του βαθμού συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης των επιχειρήσεων, που οφείλεται στη γοργή ανάπτυξη του τομέα 1 της βιομηχανικής παραγωγής (παραγωγή μέσων παραγωγής) (Ιωακείμογλου 1985α) και στη συνακόλουθη μεγέθυνση της παραγωγής, οδηγεί στη δημιουργία ενός μικρού αριθμού επιχειρήσεων που έχουν τη δυνατότητα να λειτουργήσουν για ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα ως μονοπώλια (Μηλιός 1988, 105).

Το τρίτο στοιχείο είναι ότι η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής θα δημιουργήσει τη δυνατότητα επέκτασης των εμπορικών δραστηριοτήτων και εκτός των εθνικών συνόρων με αποτέλεσμα την ανάπτυξη των εξαγωγών κεφαλαίου (Μηλιός 1988, 106).

Το τέταρτο στοιχείο σχετίζεται με αλλαγές στο εποικισμό, οι οποίες μπορούν να διαχωριστούν σε δύο βασικές κατηγορίες: α) εκείνες που συνδέονται με την αύξηση των πεδίων δραστηριότητας της οικονομικής πολιτικής του κράτους, και β) εκείνες που έχουν να κάνουν με τις διαδικασίες αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης: επέκταση του εκπαιδευτικού συστήματος (Μηλιός 1993, 44-47), επανασταθεροποίηση της οικογένειας ως μονάδας κατανάλωσης και μηχανισμού αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (Μηλιός και Σπαθής 1984, 18· βλ. επίσης Ιωακείμογλου 1985α, 35-36), σχηματισμός του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας (Μηλιός 1988, 106).

γ. Το μονοπωλιακό στάδιο

Η ολοκλήρωση της μετάβασης από το φιλελεύθερο στο μονοπωλιακό στάδιο επέφερε και μια νέα σειρά από κοινά χαρακτηριστικά που διέπουν τη λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στο εσωτερικό των αναπτυγμένων κοινωνικών σχηματισμών. Πρόκειται για στοιχεία την παρουσία των οποίων συναντήσαμε και στην περίοδο μετάβασης, μόνο που τώρα παγιώνονται και σηματοδοτούν την έναρξη ενός νέου ιστορικού σταδίου.

Συγκεκριμένα, γενικεύεται η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, ενώ καθίσταται κυρίαρχη η σχετική υπεραξία ως τρόπος εκμετάλλευσης της ζωντα-

---

κατοίκους, ενώ το 1/3 των κατοίκων των ΗΠΑ ζει, την ίδια χρονιά, σε πόλεις με πληθυσμό μεγαλύτερο των 8.000 (Ιωακείμογλου 1985α, 27). Το αποτέλεσμα θα είναι ο περιορισμός του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης μέσω της ανάπτυξης της συλλογικής κατανάλωσης, η μείωση του κόστους κυκλοφορίας του κεφαλαίου και η συνακόλουθη αύξηση των ποσοστών κερδοφορίας (Κομνηνός 1984, 63).

13. Είναι χαρακτηριστικό πως μεταξύ 1873-1882 αναπτύσσονται εμπορικά οι περιοχές της Ν. Αμερικής, του Καναδά και της Αυστραλίας, μεταξύ 1882-1891 η Αφρική και μεταξύ 1900-1913 οι περιοχές της Μ. Ανατολής, της Τουρκίας και της Β. Αφρικής. Το 1914 οι συσσωρευμένοι στο εξωτερικό χρηματιστικοί τίτλοι της Μ. Βρετανίας έφταναν δύο φορές το ΑΕΠ (GDP) της, ενώ το 50% του σχηματισμού κεφαλαίου πραγματοποιούνται στο εξωτερικό (Βεργόπουλος 1996, 333). Οι συσσωρευμένοι χρηματιστικοί τίτλοι το 1913 αντιπροσώπευαν τρεις φορές την αξία του παγκόσμιου εμπορίου. Ταυτόχρονα μειώνονται το κόστος μεταφοράς και πολλαπλασιάζεται και ο όγκος του εξωτερικού εμπορίου: από το 1850 ως το 1913 ο όγκος του διεθνούς εμπορίου δεκαπλασιάζεται, τα έξοδα μεταφοράς μειώνονται από 3 ως 10 φορές και το μέγεθος του παγκόσμιου εμπορικού στόλου τετραπλασιάζεται (Ιωακείμογλου 1985α, 27-8).

νής εργασίας. Η ύπαρξη σημαντικών τεχνολογικών εξελίξεων οφείλεται στη γενίκευση της χρήσης του ηλεκτρισμού ως μορφής ενέργειας, στη διευρυμένη εφαρμογή του κινητήρα εσωτερικής καύσης και στην ανάπτυξη της χημικής βιομηχανίας. Το αποτέλεσμα θα είναι η συνολική τάση εκμηχάνισης της παραγωγικής διαδικασίας με ό,τι αυτό, καταρχήν, συνεπάγεται: άνοδο της παραγωγικότητας, μείωση των τιμών και κατά συνέπεια του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, μεγέθυνση της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Παράλληλα, εντείνονται τα φαινόμενα συγκέντρωσης (με τη δημιουργία μεγάλων επιχειρηματικών μονάδων), συγκεντροποίησης (ένταξη στο κύριο corpus μικρότερων μονάδων — σύμφυση βιομηχανικού και τραπεζικού κεφαλαίου). Σε υπερεθνικό επίπεδο συνεχίζονται οι διαδικασίες διεθνοποίησης των επενδύσεων, των εμπορευμάτων και του κεφαλαίου-χρήματος. Πρόκειται για εξέλιξη που αναπαράγει τον ανταγωνισμό ανάμεσα στα κεφάλαια (ατομικά αλλά και «εθνικά») και κατά συνέπεια τις ενδοϊμπεριαλιστικές συγκρούσεις. Τέλος, γενικεύεται η λειτουργία των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους, επανασυγκροτείται η πυρηνική οικογένεια, αναπτύσσονται τα διευθυντικά στρώματα και διευρύνεται η νέα μικροαστική τάξη.

Ωστόσο, για να γίνουν όλα αυτά περισσότερο κατανοητά, θα πρέπει να αναφερθούμε σε κάθε φάση ξεχωριστά του μονοπωλιακού καπιταλισμού.

i) Η φάση της διευρυμένης αναπαραγωγής του ιμπεριαλισμού. Πρόκειται για τη χρονική περίοδο που ξεκινά με το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και ολοκληρώνεται με το ξέσπασμα της κρίσης υπερσυσσώρευσης το 1973. Στο επίπεδο της παραγωγής χαρακτηρίζεται από τη συστηματοποίηση της διαδικασίας απόσπασης της εμπειρίας και των δεξιοτήτων των άμεσων παραγωγών, την κωδικοποίησή τους από το επιστημονικό και διευθυντικό προσωπικό και τον κατακερματισμό του προτύπου παραγωγής σε απλά τυποποιημένα καθήκοντα, τέτοια που να απαιτούν χαμηλό επίπεδο εμπειρίας και ειδίκευσης και που να μπορούν να ποσοτικοποιηθούν τόσο ως προς τον ρυθμό όσο και ως προς την ποσότητα της παρεχόμενης εργασίας. Όλα αυτά πραγματοποιούνται σε συνδυασμό με τη συνέχιση των τάσεων συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και διεθνοποίησης της οικονομίας σε όλα τα επίπεδα (επενδύσεις, εμπορεύματα, κεφάλαιο-χρήμα).

Σημαντικές, ωστόσο, αλλαγές παρατηρούνται και σε ό,τι αφορά τη διάρθρωση των επιχειρήσεων. Διαχωρίζεται η ιδιοκτησία από τον έλεγχο και διαμορφώνεται το κοινωνικό στρώμα των managers. Η δημιουργία των μονοπωλίων και των τραστ συντελεί στην κοινωνικοποίηση της διαδικασίας διαμόρφωσης των τιμών και κατανομής των μεριδίων της αγοράς. Επιπρόσθετα, ο πολλαπλασιασμός της χρήσης του χρήματος με τη μορφή εμπορεύματος, θα οδηγήσει στη δημιουργία ενός ενοποιημένου συστήματος τραπεζών και χρηματιστηρίων που ασχολείται με τη διάθεση του εμπορεύματος αυτού (Fine και Harris 1983, 116-7).

Ταυτόχρονα, διευρύνεται ο ρόλος του Κράτους στην οικονομική σφαίρα, καθώς αναλαμβάνει κρίσιμα τμήματα της παραγωγικής και αναπαραγωγικής διαδικασίας αλλά και του χώρου της κυκλοφορίας, μέσα από την επέκταση των κρατικών

επιχειρήσεων και την ανάληψη από το κράτος εκείνων που λειτουργούν με χαμηλό αρνητικό ποσοστό κέρδους — στο βαθμό που ήταν αναγκαία η συνέχιση των δραστηριοτήτων τους για την αναπαραγωγή των βασικών όρων της καπιταλιστικής παραγωγής. Αλλά δεν περιορίζεται μόνο σε αυτό. Αναλαμβάνει και την εφαρμογή αντικυκλικών πολιτικών διατήρησης του μαζικού καταναλωτικού προτύπου μέσω της διεύρυνσης της ζήτησης. Σε αυτό θα χρησιμοποιηθούν μέτρα όπως η θέσπιση του κατώτερου μισθού, τα διάφορα επιδόματα και η δωρεάν περίθαλψη και εκπαίδευση.

Παράλληλα, η φάση αυτή περιλαμβάνει και την αποκρουστικότητα μιας ορισμένης ιεραρχίας στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα μέσα από την παγίωση της αμερικανικής ηγεμονίας, που αποτυπώνει και τη σαφή υπεροχή της σε επίπεδο παραγωγικότητας αλλά και σε πολιτικοστρατιωτικό επίπεδο — ιδιαίτερα ύστερα από τη νικηφόρα έκβαση του β' παγκοσμίου πολέμου και την ηγετική θέση της απέναντι στο ανατολικό μπλοκ στη διάρκεια του ψυχρού πολέμου.

Σχετικά με την κρίση του 1973. Η ιστορική πορεία της φάσης που μόλις περιγράφηκε θα ολοκληρωθεί με το ξέσπασμα της δομικής κρίσης του 1973. Η τελευταία αποτέλεσε μια κρίση υπερσυσσώρευσης που εκδηλώθηκε με ριζική επιδείνωση της κερδοφορίας, την οποία ακολούθησε μια διαρκής απαίτηση για όλο και μεγαλύτερη αύξηση του επενδυμένου κεφαλαίου έτσι ώστε να διατηρηθούν οι προϋπάρχοντες —της κρίσης— ρυθμοί παραγωγικότητας. Αποτέλεσμα αυτής της ενεργοποίησης της κρίσης ήταν μια απότομη αύξηση στις πρώτες ύλες, το μέγεθος της οποίας δεν μπορούσε να απορροφηθεί. Ούτε ήταν δυνατό να αντιμετωπιστεί με τα κλασικά μέτρα, όπως τόνωση της ζήτησης, εφαρμογή αντικυκλικών πολιτικών, επέκταση της πιστωτικής πολιτικής. Πρόκειται, δηλαδή, για μια συγκυρία όπου στην αντιφατική σχέση ανάμεσα στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και τις αντίρροπες τάσεις, οι τελευταίες αδυνατούν να αντισταθμίσουν την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

Για να βγει, όμως, στην επιφάνεια η κρίση αυτή συνέτρεξαν οι εξής προϋποθέσεις:

α) Η όξυνση της ταξικής πάλης στη δεκαετία του '60 (γαλλικός Μάης, ιταλικό φθινόπωρο, γεγονότα στη Γερμανία κ.λπ.), είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση των μισθών και συνακόλουθα της ιδιωτικής κατανάλωσης¹⁴. Παράλληλα, η διαπραγματευτική ικανότητα των συνδικάτων, που ενισχύεται σε περιόδους αύξησης της απασχόλησης —πέρα από τη βελτίωση των μισθών των εργαζομένων— ενίσχυσε τις μορφές έμμεσου μισθού και είχε σημαντικές επιδράσεις στην αποδοτικότητα του κεφαλαίου.

β) Η ένταση των ενδο-ιμπεριαλιστικών αντιθέσεων που οφείλονται: 1) Στη δημιουργία της ΕΟΚ και στην ανάπτυξη της Ιαπωνίας, 2) στη μείωση των αποστάσεων των δεικτών παραγωγικότητας μεταξύ των ανεπτυγμένων καπιταλιστικά χωρών, και

14. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ρυθμοί αύξησης των μισθών μεταβλήθηκαν σε ΗΠΑ, Καναδά, Γαλλία, Ιαπωνία, Ιταλία, Γερμανία από 7,0%, μ.ο. περιόδου '60-'68, σε 11,5, μ.ο. περιόδου '69-'73 (OCDE 1991, 95).

3) στην προσπάθεια παρέμβασης των ΗΠΑ στους κοινωνικούς σχηματισμούς όπου λειτουργούσαν κεφάλαια αμερικάνικης προέλευσης και στην αντιθετική τάση των Κρατών αυτών που επιδίωκαν την αξιοποίηση των κεφαλαίων αυτών, μέσω της οριστικής τους ενσωμάτωσης στα πλαίσια του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού.

γ) Η κρίση της ταιηλορο-φορντικής οργάνωσης της παραγωγής, όπως αυτή εμφανίστηκε με: 1) Ένταση της τάσης για ευρύτερη αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, 2) μείωση της παραγωγικότητας της εργασίας, εξαιτίας τόσο της σειριοποίησης της εργασίας όσο και της αποειδίκευσης του εργάτη. Η μορφή οργάνωσης της αλυσίδας παραγωγής (σειριοποίηση) εμπεριέχει μια σημαντική ποσότητα νεκρών χρόνων (χρόνοι μεταφοράς, συντήρησης, διόρθωσης λαθών), η οποία κάνει δυσχερή τη δυνατότητα παραγωγής σύνθετων προϊόντων, καθώς και την εισαγωγή νέων τεχνολογιών. Έτσι δημιουργείται μία αδυναμία προσαρμογής στην, για τους λόγους που είδαμε, διαρκώς αυξανόμενη ζήτηση.

Από την άλλη, η αποειδίκευση οδήγησε στην απόσπαση γνώσεων από τον μεμονωμένο εργάτη και συντέλεσε στη δημιουργία στρωμάτων εργαζομένων με ειδικότητες καθοριστικής σημασίας για την απρόσκοπτη λειτουργία της παραγωγικής διαδικασίας. Έτσι, τα στρώματα αυτά, λόγω της νευραλγικής τους θέσης στη διαδικασία της παραγωγής, είχαν τη δυνατότητα να επιβάλουν μορφές και μεθόδους έντονων οικονομικών διεκδικήσεων με άμεσα αποτελέσματα για τη ροή των παραγόμενων προϊόντων (σαμποτάζ, απειθαρχία στην εκτέλεση των εντολών, καθυστερήσεις κ.λπ.).

Η ειδική συμπύκνωση της διαπλοκής των τριών αυτών στοιχείων (ένταση της ταξικής πάλης, όξυνση των ενδοϊμπεριαλιστικών ανταγωνισμών, κρίση του φορντισμού) κατέστησαν ιδιαίτερα ισχυρή τη λειτουργία του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και οδήγησαν στην κρίση υπερσυσσώρευσης.

ii) Η φάση προσπάθειας εξόδου από την κρίση. Η εκδήλωση της κρίσης του 1973 θα σηματοδοτήσει το πέρασμα σε μία νέα φάση του σταδίου της διευρυμένης αναπαραγωγής του ιμπεριαλισμού, η οποία δεν έχει ολοκληρωθεί μέχρι σήμερα. Το βασικό της στοιχείο είναι η προσπάθεια δημιουργίας αντίρροπων τάσεων στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και η έξοδος από την κρίση υπερσυσσώρευσης.

Η πρώτη στρατηγική που υιοθετήθηκε σχετιζόταν με την απόπειρα ενεργοποίησης αντικυκλικών πολιτικών, την προσπάθεια του κράτους να αναλάβει τη λειτουργία επιχειρήσεων με χαμηλό ποσοστό κέρδους και τη συνέχιση των αναδιανεμητικών πολιτικών. Η δεύτερη πετρελαϊκή κρίση του 1979 θα δείξει τα όρια αυτής της πολιτικής και θα αναγκάσει τις κυρίαρχες τάξεις, δεδομένης και της υποχώρησης στη δεκαετία του '70 των λαϊκών αγώνων, να αναπροσαρμόσουν τις πολιτικές εξόδου από την κρίση. Εκείνο που θα επιλεγεί στη συνέχεια είναι αυτό που από πολλές πλευρές ονομάστηκε «νεοφιλελευθερισμός» ή «θατσερισμός» ή «ρηγκανισμός». Το βασικό στοιχείο είναι η απρόσκοπτη ενεργοποίηση των εκκαθαριστικών μηχανισμών της κρίσης: απαξίωση όσων κεφαλαίων παρουσιάζουν χαμηλά επίπεδα κερδοφορίας, αύξηση της ανεργίας η οποία λειτουργεί ως μέσο για τη συγκράτηση του εργατικού κόστους και πειθαρχησης της εργατικής τάξης, αναδιανομή εισοδήματος προς όφε-

λος του κεφαλαίου, περιορισμός των εργατικών κατακτήσεων, απόδοση στο ιδιωτικό κεφάλαιο ή λήξη των εργασιών όσων επιχειρήσεων είχε αναλάβει το Κράτος.

Το πρόβλημα και με αυτήν την πολιτική είναι ότι αφενός δεν συνετέλεσε στην ανάδειξη νέων κοινωνικών στρωμάτων που να ωφελούνται από τις πραγματοποιούμενες αλλαγές, και κατά συνέπεια από ένα σημείο και έπειτα είτε δεν θα μπορέσουν να λειτουργήσουν ανασχετικά στην άνοδο της σοσιαλδημοκρατίας είτε θα αναγκαστούν να τροποποιήσουν μερικά το αρχικά τους πρόγραμμα, και αφετέρου δεν θα γίνει εφικτό να ενεργοποιηθεί το σύνολο του αργούντος παραγωγικού κεφαλαίου, με αποτέλεσμα να μπορέσουν να δημιουργηθούν αντίρροπες τάσεις στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και να μην καταφέρουν να μπουν οι εθνικές οικονομίες σε τροχιά εξόδου από την κρίση.

Στη δεκαετία του '80 θα υιοθετηθεί μια καινούρια στρατηγική, στο πλαίσιο της ίδιας φάσης του σταδίου της διευρυμένης αναπαραγωγής του ιμπεριαλισμού, που θα αποσκοπεί στο ξεπέρασμα της κρίσης υπερσυσσώρευσης μέσω μία σειρά πολύ σημαντικών μετασχηματισμών τόσο σε οικονομικό, όσο και σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Πρόκειται για τη στρατηγική της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης.

Αν θέλαμε να συνοψίσουμε τις βασικές κατευθύνσεις της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, θα πρέπει να γίνει λόγος για:

α) Την υιοθέτηση των πολιτικών της λιτότητας¹⁵, οι οποίες αποκτούν μόνιμα χαρακτηριστικά, που αποσκοπούν —μέσω των περιοριστικών κρατικών πολιτικών (μείωση έμμεσου μισθού και δωρεάν κοινωνικών παροχών), των αλλαγών στο ασφαλιστικό σύστημα και της θέσπισης της ανταποδοτικότητας σε έναν αριθμό υπηρεσιών— στην αναδιανομή των εισοδημάτων προς όφελος του κεφαλαίου.

β) Τις αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις που παίρνουν τη μορφή της συνολικής ελαστικοποίησης της αγοράς εργασίας (Σταμάτης 1997, 109-111): μερική και προσωρινή απασχόληση, δουλειά με το κομμάτι, μαύρη εργασία, σύνδεση μισθού —παραγωγικότητας, διακύμανση των ωρών εργασίας ανάλογα με την υπάρχουσα ζήτηση, άτυπη επιμήκυνση του ωραρίου, αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης— γεγονός που επίσης σημαίνει αύξηση του συνολικά εργάσιμου χρόνου κ.λπ.

γ) Τις μεταβολές στο παραγωγικό προτσές που σχετίζονται με τις αλλαγές στην

---

15. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως, κατά τη διάρκεια των ετών 1979-1989 η μέση ετήσια αύξηση των πραγματικών μισθών των βιομηχανικών εργατών στις χώρες του ΟΟΣΑ δεν θα ξεπεράσει το 0,6% (ΟCDE 1991), ενώ για την περίοδο 1991-1995 η μέση πραγματική ετήσια αύξηση θα κυμανθεί στο 0,8% (*European Economy* 1998).

Σε ό,τι αφορά την κερδοφορία είναι χαρακτηριστικό πως για τις χώρες της ΕΟΚ, ενώ στην περίοδο 1974/1985 δεν θα μπορέσει να ξεπεράσει το 72,9% της «χρυσής» περιόδου 1961/1973, στην περίοδο από 1986 ως το 1990 θα αυξηθεί σταδιακά φτάνοντας το 88,1%, στα έτη 1991-1995 θα ανέλθει στο 92,5% για να φτάσει, σύμφωνα με τις υπάρχουσες εκτιμήσεις, στο 110% το 1998 (*European Economy* 1998).

οργάνωση της εργασίας, με τις αλλαγές στο εκπαιδευτικό επίπεδο και τις δεξιότητες του συλλογικού εργατή, καθώς και με τη προώθηση προγραμμάτων συνεχούς επανακατάρτισης ώστε να παρακολουθούνται οι συνεχείς τεχνολογικές αλλαγές, την ενσωμάτωση των εργαζομένων στην αποδοχή των στόχων της εταιρείας, την ένταση του εργοστασιακού δεσποτισμού κ.λπ.

δ) Την επιδείνωση των όρων διαπραγμάτευσης των εργαζομένων μέσα από: i) την ήττα του συνδικαλιστικού κινήματος, ii) το καθεστώς αύξησης της ανεργίας¹⁶, iii) τις πιέσεις που φέρνει η εφαρμογή της μερικής απασχόλησης, iv) της εμφάνισης διαδικασιών αποδιάρθρωσης των κοινών πρακτικών που χαρακτηρίζαν στο παρελθόν τη δράση της εργατικής τάξης — γεγονός που οφείλεται στην εξάλειψη παραδοσιακών μορφών συγκέντρωσής της, λόγω της εργασιακής ελαστικοποίησης, και στη συνακόλουθη απουσία συλλογικών αναγνώσεων.

Σε ό,τι αφορά το πολιτικό επίπεδο, οι σημαντικότερες εξελίξεις αφορούν τη μεταλλαγή των πολιτικών κομμάτων σε φορείς απλής διαχείρισης της κυβερνητικής εξουσίας — γεγονός που προκύπτει από την κυριαρχία της δυναμικής της αναδιάρθρωσης. Το αποτέλεσμα θα είναι η άσκηση μιας πολιτικής στην οποία δεν περιλαμβάνονται εκδοχές ικανοποίησης υλικών συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων (κυρίως εργατικών και αγροτικών στρωμάτων, καθώς και αντίστοιχων μικροαστικών που δεν εντάσσονται στη δυναμική της αναδιάρθρωσης). Το γεγονός αυτό ωθεί τα κόμματα, αφενός σε μία κατάσταση ομογενοποίησης και αφετέρου στην αδυναμία ικανοποιητικής εκπροσώπησης των λαϊκών και μικροαστικών τάξεων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο βρίσκεται σε κρίση ο τύπος του μαζικού κόμματος με συγκεκριμένο εύρος κάθεται και οριζόντιας κομματικής οργάνωσης και σύναψης σχέσεων αντιπροσώπευσης μέσω των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Ιδιαίτερα δε στην παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία οι εξελίξεις αυτές παρουσιάζονται με πιο έντονο τρόπο: η σημασία του κομματικού μηχανισμού υποβαθμίζεται, τα καινούρια κυβερνητικά στελέχη δεν αποτελούν εκπροσώπους των περιφερειακών και των τοπικών οργανώσεων, αλλά περισσότερο στελέχη του χώρου των επιχειρήσεων· ως οι κατεξοχήν διάλυτοι διάχυσης της κομματικής γραμμής επιλέγονται τα ΜΜΕ, το κέντρο βάρους του επίσημου πολιτικού λόγου μετατοπίζεται από την, έστω και στρεβλή, προσπάθεια αντιπροσώπευσης λαϊκών συμφερόντων στο χώρο του επιφαινομένου, όπως η ποιότητα και η αποτελεσματικότητα του κυβερνητικού έργου, η διαφάνεια στη λειτουργία των θεσμών κ.λπ.

Παράλληλα, εντείνονται τα φαινόμενα μετατόπισης της πραγματικής εξουσίας όχι μόνο από το νομοθετικό στο εκτελεστικό και από εκεί στη διοίκηση (Ferraioli

16. Είναι χαρακτηριστικό πως το ποσοστό της ανεργίας στην περίοδο 1968-1973 έφτανε στις ΗΠΑ το 4,5%, στην Ιαπωνία το 1,2% και στις χώρες της ΕΟΚ το 2,7%. Την περίοδο 1974-1979 θα αυξηθεί στο 6,7% για τις ΗΠΑ, 1,9% για την Ιαπωνία και στο 4,8% για τις χώρες της ΕΟΚ. Την περίοδο 1980-1989 η ανεργία θα φτάσει το 7,2% για τις ΗΠΑ, το 2,5% στην Ιαπωνία και το 9,7% στις χώρες της ΕΟΚ (OECD 1991). Στην περίοδο, τέλος, 1991-1997 στις χώρες της ΕΟΚ θα ανεβεί στο 10,6% και στην Ιαπωνία στο 2,8%, ενώ στις ΗΠΑ θα ελαττωθεί στο 6,2% (OECD 1998).

1985, 41-4), αλλά κυρίως προς την κατεύθυνση των ποικιλώνυμων επιτροπών, οργανισμών, τραπεζών και συμβουλίων που λειτουργούν ως οι πιο αυθεντικοί εκπρόσωποι των ισχυρών μονοπωλιακών μερίδων του εγχώριου και του διεθνούς κεφαλαίου — ακριβώς λόγω του ότι δεν αντανακλούν έστω και στρεβλά την παρουσία των λαϊκών στρωμάτων. Πρόκειται για στεγανοποιημένους, απέναντι στις λαϊκές τάξεις, μηχανισμούς που εκπονούν τους σχεδιασμούς της κρατικής πολιτικής, καθώς και τα πλαίσια διαπλοκής με τους αντίστοιχους μηχανισμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έτσι, σε αντίθεση με διάφορες θεωρίες περί «τέλους του κράτους», οι νέες εξελίξεις έρχονται να επιβεβαιώσουν τη συνέχεια του κράτους — αφού, παρά τις όποιες κυβερνητικές μεταβολές, ένα σημαντικό μέρος των τεχνοκρατών αυτών παραμένει στη θέση του—, αλλά και να αναδείξουν την ύπαρξη ορίων στους συμβιβασμούς και στην πολιτική που ακολουθεί μία κυβέρνηση στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης — συμβιβασμούς και πολιτική που αποτελούν τη συμπύκνωση των επιδιώξεων της ηγεμονικής μερίδας του συνασπισμού εξουσίας κάθε χώρας.

Επίσης, σε αντίθεση με την τρέχουσα φιλολογία, αυξάνεται ο παρεμβατισμός του κράτους στην οικονομία, όχι με τη μορφή αναλήψεων άμεσων επενδύσεων, αλλά μέσα από μία διπλή κίνηση: από τη μία δημιουργούνται οι όροι για την αύξηση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων (έμμεση ή άμεση ιδιωτικοποίηση των μηχανισμών αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ανάπτυξη των υποδομών, πραγματοποίηση κρατικών προμηθειών μεγάλου οικονομικού βεληνεκούς, υιοθέτηση πολιτικών λιτότητας και θεσμοποίηση των ελαστικών εργασιακών σχέσεων) και από την άλλη, σε πιο κεντρικό επίπεδο, παρατηρείται μια αύξουσα δραστηριότητα σχετικά με τη ρύθμιση του νομισματικού πλαισίου, του ύψους των επιτοκίων, της παραγωγής χρήματος και της κατανομής των εισοδημάτων (Βεργόπουλος 1996, 326-8).

Στο δικαϊκό-κατασταλτικό επίπεδο παρατηρείται μία αναβάθμιση της δικαστικής εξουσίας που σε ορισμένες, οριακές, περιπτώσεις (Ιταλία) έπαιξε τον καταλύτη στην αλλαγή του πολιτικού συστήματος και σε ένα γενικό επίπεδο λειτουργεί ως φορέας κανονικοποίησης της αναδιαρθρωτικής διαδικασίας, συμπληρώνοντας τις κατευθύνσεις της εκτελεστικής εξουσίας, οριζόμενη ταυτόχρονα μέσα στο πλαίσιο της κυρίαρχης στρατηγικής. Η αντίστοιχη αναβάθμιση των κατασταλτικών μηχανισμών έχει κυρίως χαρακτήρα προληπτικό —πολύ σπάνια παρατηρείται έξαρση της καταστολής, όταν δεν παρουσιάζεται ανάπτυξη των λαϊκών αγώνων— αλλά ταυτόχρονα και εκσυγχρονιστικό ως προς τις μεθόδους και το συντονισμό των δραστηριοτήτων τους. Έτσι, η θέσπιση υπερεθνικών οργανισμών (TREVI, Συμφωνία Σέγκεν κλπ.) αποσκοπεί στη χάραξη μιας συνολικής στρατηγικής αυταρχοποίησης του κράτους μέσω της διοικητικής αναδιοργάνωσης και της αύξησης της αποτελεσματικότητας των μονάδων καταστολής.

Μία συνολική παρατήρηση πριν αναφερθούμε στο ιδεολογικό επίπεδο: Οι αλλαγές που περιγράφηκαν και που συντελούν στην υποβάθμιση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται σαν οι «ουδέτερες» εξελίξεις μιας «αντικειμενικής» και «προδιαγεγραμμένης» διαδικασίας. Το γεγονός ότι οι κυρίαρχ-

χες τάξεις δεν έχουν, στο βαθμό που είχαν στο παρελθόν, την ανάγκη της λειτουργίας των κομμάτων ως ενσωματωτικών μηχανισμών αναδεικνύει τους λόγους της υποβάθμισης των τελευταίων — πράγμα που σχετίζεται άμεσα με την ύφεση των λαϊκών αντιδράσεων. Ο περιορισμός τους είναι που επιτρέπει στην ιθύνουσα τάξη να μετατοπίζει τα επίδικα αντικείμενα της ταξικής πάλης στο εσωτερικό άλλων μηχανισμών με μεγαλύτερη στεγανότητα απέναντι στους λαϊκούς αγώνες (Θέσεις 1996, 10-2).

Στο ιδεολογικό επίπεδο, η πρώτη αξιοσημείωτη αλλαγή αφορά τη μετάβαση από τη συλλογική ταυτότητα του εργαζόμενου, του σπουδαστή, του κομματικοποιημένου, στην εξατομικευμένη αντίληψη της πραγματικότητας — γεγονός για το οποίο συντελεί ιδιαίτερα η λειτουργία των ΜΜΕ που έχει ως αποδέκτη της το άτομο-καταναλωτή. Με τον τρόπο αυτό κυριαρχεί μία συνολική τάση ατομικής αποϊδεολογικοποίησης, αφού οι ιδεολογίες είχαν πάντοτε μαζική απεύθυνση, και προκρίνεται η «μη-ιδεολογία» του «τέλους των ιδεολογιών», η οποία —καίτοι ιδεολογικό σύνολο— πασχίζει το πλεονέκτημα να ενισχύει τις τάσεις κατακερματισμού και απομόνωσης των κοινωνικών πρακτικών. Παράλληλα, παρατηρείται η μετατόπιση της κυρίαρχης ιδεολογίας σε μεγάλο βαθμό στην αποδοχή του τεχνοκρατισμού και της ανταγωνιστικότητας, ενώ εγκαταλείπονται ιδεολογικά υποσύνολα, όπως η ανάπτυξη (Τσουκαλάς 1997, 16) που θα επέφερε την εξάλειψη των ανισοτήτων, γιατί τα τελευταία εμπειρείχον το σπέρμα του —έστω και ανισοβαρούς— κοινωνικού συμβιβασμού.

Σε ότι αφορά τους ΙΜΚ (Althusser 1987, 1990) αυτό που φαίνεται να εξελίσσεται δημιουργεί ορισμένα νέα στοιχεία σε σχέση με τον «παραδοσιακό», κατά Αλτουσέρ, συσχετισμό μεταξύ των ΙΜΚ. Ο Αλτουσέρ θεωρεί πως ο βασικός ΙΜΚ στη σύγχρονη εποχή είναι ο εκπαιδευτικός και πως αυτός «ζευγαρώνεται» με την οικογένεια (Althusser 1990, 95) αποτελώντας στην ουσία το κυρίαρχο δίπολο. Αυτό που υποστηρίζεται στην εργασία αυτή είναι πως οι αλλαγές που έχουν επέλθει στην κοινωνική ζωή, τόσο πριν όσο και μετά την έναρξη της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, δημιουργούν τους όρους για μία περαιτέρω ενίσχυση του ρόλου της εκπαίδευσης, λόγω και του εγχειρήματος της διά βίου κατάρτισης και μια αναβάθμιση της επιρροής των ΜΜΕ. Σε αυτό, βέβαια, έχει συντελέσει και η δημιουργία νέων ΜΜΕ (πολυμέσα, ίντερνετ, καλωδιακή, δορυφορική και ψηφιακή τηλεόραση) αλλά και η μαζικοποίηση παλαιότερων (τηλεόραση, ραδιόφωνο, βίντεο). Η εξέλιξη αυτή σε καμία περίπτωση δεν ακυρώνει τη δομική λειτουργία του δίπολου οικογένεια/εκπαίδευση. Τα ΜΜΕ δεν αντικαθιστούν τους δύο θεμελιώδεις ΙΜΚ, αλλά αναβαθμίζοντας την ισχύ τους λειτουργούν ως μηχανισμοί διάχυσης των βασικών μηνυμάτων που επεξεργάζονται η οικογένεια και η εκπαίδευση. Έτσι βασικά στοιχεία της εθνικιστικής π.χ. ιδεολογίας όπως η «δυσχιλιετής ελληνική ιστορία» συγκροτείται ως ιδεολογική αναφορά μέσα από τους μηχανισμούς της οικογένειας και της εκπαίδευσης και αναδιαπλάθεται μέσα από τα ΜΜΕ.

Σε κάθε περίπτωση αυτό που έχει σημασία να υπογραμμιστεί είναι η αντίστοιχη αναβάθμιση των ΜΜΕ, τα οποία αναλαμβάνουν όλο και μεγαλύτερο τμήμα της οργάνωσης της αστικής ηγεμονίας, χωρίς βεβαίως να τους είναι δυνατό να υπερβούν

και να αυτονομηθούν από την κυρίαρχη στρατηγική, τροποποιώντας —κι όχι ακυρώνοντας— ταυτόχρονα το ρόλο των κομμάτων και συγκροτώντας με αυτό τον τρόπο ένα νέο προνομιακό πεδίο άσκησης της κομματικής πολιτικής.

V

Συμπέρασμα: Η σημασία της περιοδολόγησης στη σύγχρονη συζήτηση περί παγκοσμιοποίησης

Όσα αναφέρθηκαν στις προηγούμενες ενότητες, πέρα από την περιγραφική και αναλυτική τους σημασία, αποτελούν τις απαραίτητες μεθοδολογικές προϋποθέσεις για να τεθεί το ζήτημα της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης στη σωστή του διάσταση. Πολύ σύντομα θα αναφέρουμε πως, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της ύπαρξης της παγκοσμιοποίησης, τα τελευταία χρόνια έχουμε εισέλθει σε μια νέα ιστορική φάση, την παγκοσμιοποίηση, η οποία διακρίνεται από τον περιορισμό της ισχύος του Έθνους-Κράτους προς όφελος των υπερεθνικών οργανισμών, τη δημιουργία μιας ενιαίας παγκόσμιας οικονομίας, την κυριαρχία μιας παγκοσμιοποιημένης κουλτούρας κ.λπ. (Held, McGrew, Goldblatt και Perraton 1999. McGrew 1997).

Ωστόσο, το ζήτημα, βάσει των μεθοδολογικών παραδοχών που κάναμε μέχρι εδώ, τίθεται σε εντελώς διαφορετική βάση. Με αυτή την έννοια, για να υποστηρίξει κανείς πως έχουμε περάσει σε μια άλλη ιστορική περίοδο, θα πρέπει να εξηγήσει το πώς και το γιατί συντελέστηκε αυτή η μετάβαση. Να εξηγήσει δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο αναιρούνται τα βασικά χαρακτηριστικά του μονοπωλιακού/ιμπεριαλιστικού σταδίου. Δε χρειάζεται να είναι κανείς βαθύς γνώστης του κοινωνικού γίγνεσθαι για να κατανοήσει πως συνεχίζονται οι διαδικασίες συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, σύμφυσης τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου, διεθνοποιούνται οι δραστηριότητες του κεφαλαίου χρήματος, διαιωνίζονται οι ενδοϊμπεριαλιστικές αντιπαράθεσεις κλπ. Κατά συνέπεια για ποιου είδους ξεπέραςμα του ιμπεριαλιστικού σταδίου μπορεί να γίνει λόγος;

Το νέο στοιχείο στη σημερινή περίοδο δεν είναι η ανάπτυξη της τεχνολογίας. Η τεχνολογία πάντα αναπτύσσεται και οι σημερινές ανακαλύψεις στηρίζονται, σε μεγάλο βαθμό, στις εφευρέσεις του 19ου αιώνα. Η βασική διαφορά, σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν, είναι το γεγονός της πτώσης των ανατολικών καθεστώτων και η συνακόλουθη κατάρρευση του αντίπαλου δέους προς τα κυρίαρχα ιμπεριαλιστικά κράτη. Αν μάλιστα η πτώση αυτή συνδυαστεί και με το γεγονός της ύφεσης του εργατικού κινήματος και της παγίωσης της διαδικασίας της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, τότε το τοπίο αποσαφηνίζεται περισσότερο. Το πραγματικό ζήτημα δεν είναι η παγκοσμιοποίηση, αλλά η ενδυνάμωση της κυριαρχίας του κεφαλαίου μέσα στα νέα ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα. Η διαπίστωση πως υπάρχουν παρεμφερείς τάσεις σε διάφορους κοινωνικούς σχηματισμούς δεν θα πρέπει να συνδεθεί με μία υποτιθέμενη παγκοσμιοποιητική τάση που ομογενοποιεί το σύνολο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, αλλά με τη μεταφορά πιέσεων και ανταγωνισμών από τον ένα κοινω-

νικό σχηματισμό στον άλλο στο πλαίσιο της ενιαίας ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Κατά συνέπεια οι έννοιες τρόπος παραγωγής, κοινωνικός σχηματισμός, ιμπεριαλισμός όχι μόνο διατηρούν τη σημασία τους στη σημερινή εποχή, αλλά αποτελούν και εντελώς απαραίτητα μεθοδολογικά εργαλεία για την ερμηνεία των κοινωνικών εξελίξεων σε διεθνές και εθνικό επίπεδο.

Σπύρος Σακελλαρόπουλος
Λ. Αλεξάνδρας 60, 114 73 Αθήνα
e-mail: sgsakell@phl.uoc.gr, sgsakell@otenet.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βεργόπουλος, Κ. 1996. Το νέο παγκόσμιο σύστημα. Στο: Ν. Θεοτοκάς, Δ. Μυλωνάκης και Γ. Σταθάκης (επιμ.), 1996, 325-342.
- Θεοτοκάς Ν., Δ. Μυλωνάκης και Γ. Σταθάκης (επιμ). 1996. *Αναδρομή στο Μαρξ*. Αθήνα: Δελφίνοι.
- Θέσεις (editorial). 1996. Πολιτική και διαχείριση. *Θέσεις* 56: 4-17.
- Ιωακείμογλου, Η. 1985α. Η μετάβαση από την απόλυτη στη σχετική υπεραξία. *Θέσεις* 11: 21-47.
- Ιωακείμογλου, Η. 1985β. Ο καπιταλισμός της σχετικής υπεραξίας. *Θέσεις* 12: 73-100.
- Κομνηνός, Ν. 1984. Η πόλωση της συσσώρευσης του κεφαλαίου. *Θέσεις* 7: 51-81.
- Μιχαηλίδης, Γ. 1986. Ο αντίλογος στις θεωρίες της υπανάπτυξης: Οι θεωρίες για τη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής. *Θέσεις* 16: 47-65.
- Μηλιός, Γ. 1988. *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*. Αθήνα: Εξάντας.
- Μηλιός Γ. 1989. Κριτική στο βιβλίο του Ν. Μουζέλη, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην ημπεριφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια. Λ. Αμερική*. Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας 4: 99-127.
- Μηλιός, Γ. 1993. *Εκπαίδευση και Εξουσία*. Αθήνα: Κριτική.
- Μηλιός, Γ. 1997. *Τρόποι Παραγωγής και Μαρξιστική Ανάλυση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός, Γ. και Μ. Σπαθής. 1984. Μαρξισμός και Οικογένεια. *Θέσεις* 6: 9-31.
- Μηλιός, Γ. και Χ. Θεοχαράς. 1986. Παρατηρήσεις για μια κριτική των αστικών θεωριών της ανάπτυξης. *Θέσεις* 16: 69-80.
- Πουλιαντζάς, Ν. 1980. *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, 1. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πουλιαντζάς, Ν. 1990. *Οι Κοινωνικές Τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σταμάτης, Γ. 1997. Οι στόχοι του 'κοινωνικού διαλόγου'. *Θέσεις* 61: 105-114.
- Στογιαννίδου, Μ. 1985. Καπιταλιστική πόλη και αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. *Θέσεις* 11: 97-111.
- Τσουκαλάς, Κ. 1997. Σκέψεις πάνω στην επικαιρότητα της συζήτησης Μίλιμπαντ-Πουλιαντζά. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 10: 10-35.
- Aglietta, M. 1990. Συνεργασία με A. Brender και V. Coudert. *Globalisation Financière: L' aventure obligée*. Παρίσι: CEPII.
- Althusser, L. 1987. Σημείωση σχετικά με τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του κράτους. *Θέσεις* 21: 37-49.
- Althusser, L. 1990. Ιδεολογία και Ιδεολογικοί μηχανισμοί του Κράτους. Στο: του ίδιου, *Θέσεις*. Αθήνα: Θεμέλιο, 69-121.
- Althusser, L. και E. Balibar. 1986 [1979]. *Reading Capital*. Λονδίνο: Verso.
- Beaud, M. 1981. *Histoire du capitalisme*. Παρίσι: Seuil.
- Cutler A., B. Hindess, P. Hirst και A. Hussain. 1977. *Marx's 'Capital' and Capitalism Today*. Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul.

- European Economy*. 1998. Τεύχος 65.
- Fine, B. και L. Harris. 1983 [1979]. *Rereading Capital*. Λονδίνο: Macmillan.
- Harnecker, M. χ.χ. *Οι βασικές αρχές του ιστορικού υλισμού*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Held, D., A. McGrew, D. Goldblatt και J. Perraton. 1999. *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Cambridge: Polity Press.
- Hindess, B. και P. Hirst. 1977. *Mode of Production and social formation*. Λονδίνο: Macmillan.
- Kuznets, S. 1966. *Modern Economic Growth*. New Haven: Yale University Press.
- Laclau, E. 1983. *Πολιτική και Ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία*. Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα.
- Lenin, V. I. 1952. *Απαντα*, 3. Αθήνα: Νέα Ελλάδα.
- Lenin, V. I. 1976. *Ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Lipietz, A. 1977. *Le Capital et son Espace*. Παρίσι: Maspéro.
- Mandel, E. 1962. *Traité d' économie marxiste*. Παρίσι: 10/18.
- McGrew, A. (επιμ.). 1997. *The Transformation of Democracy?* Cambridge: The Open University/ Polity Press.
- OCDE. 1991. *Historical Statistics 1960-1989*. Παρίσι: OCDE.
- OCDE. 1998. *Economic Outlook*. Τεύχος 63.
- Rubin, I.I. 1994. *Ιστορία των Οικονομικών Θεωριών*. Αθήνα: Κριτική.
- Tortajada R, και B. Lautier. 1978. *Ecole, force de travail et salariat*. Παρίσι: Maspéro/ Presses Universitaires de Grenoble.
- Ferraioli, L. 1985. *Αυταρχική Δημοκρατία και κριτική της Πολιτικής*. Αθήνα: Στοχαστής.
- Wolpe, H. 1980. Introduction. Στο: H. Wolpe (επιμ.), *The articulation of modes of production*. Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul, 1-14.

Sketch for a periodization of the stages and phases of the capitalist mode of production

SPYROS SAKELLAROPOULOS

This article concerns the debate about the periodization of the modes of production and its application for the periodization of the capitalist mode of production. The raised question concerns at what level of abstraction can we periodize the social evolution: at the level of the mode of production or at that of social formation. Our basic position is that a mode of production is unchangeable. There are some fundamental interior characteristics which can not be altered; otherwise we are referring to another, different, mode of production. In addition, we argue that the periodization must be done at the level of social formation. The historical evolution of every national formation is able of illustrating the specific characteristics of its demarche. These differentiations can explain why the British society is as capitalistic as the French society but, at the same time, so different from it. In fact there is no clear mode of production but a co-articulation of modes of production with one of them being the dominant one. Every formation there is conditioned by a different articulation of particular economic, political and ideological characteristics.

According this view we can periodize the historical evolution of the formations which exhibit capitalistic presence in the following stages: a) the stage of the primitive accumulation of capital; b) the liberal stage, with the specific importance of the process of the transition from the liberal to the monopolistic stage; c) the monopolistic stage which is divided in two phases: I) the phase of the enlarged reproduction of Imperialism and II) the phase of the attempt to exit from the crisis. Of course, every formation does not present exactly the same characteristics in every phase. We use these terms in an ideotypical way, as instruments for a better understanding of the historical evolution. From this point of view it is easy and clear to understand what occurs in the modern era as far as the mythology of the so-called globalization is concerned.